

ІСТОРИЧНИЙ МІСТ ЗГУРІВКА – ДУБОВИЧІ: ГОСПОДАРСЬКИЙ АСПЕКТ ЗАСНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ СІЛ

Ірина Зіборова
с. Згурівка, Броварський р-н,
Київська обл.
Леся Іванченко
м. Київ

Здавалося би, що може бути спільного між населеними пунктами Дубовичі Конотопського району Сумської області та Згурівка Броварського району Київської області? Та впродовж XVIII–XX ст. ці населені пункти об'єднує господарська діяльність козацько-старшинського роду Кочубеїв у власних маєтках, успадкованих ще з часів Гетьманщини. Основою для дослідження періоду проживання та господарювання на територіях Згурівщини та Сіверщини стали архівні джерела, опубліковані документи та мемуари, щоденники й епістолярна спадщина осіб – носіїв інформації щодо трьох представників Прилуцько-Полтавської гілки Кочубеїв – Аркадія Васильовича, Петра Аркадійовича і Василя Петровича, котра 1890 р. перетнулась з Дубовицько-Полтавською родовою лінією Василя Васильовича Кочубея – батька Варвари Василівни Кочубей.

Історія заснування села Згурівка Прилуцького повіту Полтавської губернії з погляду сучасників дещо нагадує англійський детектив. Фундація населеного пункту бере початок з першої згадки про хутір Згури у 1708 р., який перебував «під гетьманською булавою» Івана Мазепи. [24, с. 127]. Тож це були рангові маєтності, які роздавав керманіч з вільних військових земель у тимчасове володіння козацькій старшині за службу. В даному випадку зафіксоване надання в оренду земельних угідь ніжинському греку Тимофію Згурі – представнику таємної дипломатії і фінансовому довірнику Мазепи. [27, с. 145] На хуторі в той час зосереджувалось господарство (сільськогосподарські ділянки, худоба, господарчі будівлі) як заможних козаків, так і представників інших верств населення. Однак скористатися цією власністю Згура не встиг, бо невдовзі помер, перебуваючи разом з гетьманом у Ромнах, тодішній резиденції шведського короля Карла XII.

Наступну згадку про хутір Згури маємо наприкінці 1708 р., коли цю маєтність отримав на ранг чернігівський полковий осавул Степан Бутович за універсалом переяславського полковника Стефана Томари. [23, с. 123]. Але з тих пір назва «хутір Згури» зникає з офіційних документів і податкових реєстрів Генеральної військової канцелярії. Це й зрозуміло – розлючений Петро I за «зраду» і перехід Мазепи на бік «ворога» готував самому

гетьману та його соратникам жорстокі покарання та репресії, а їхні імена повинні були зникнути навіть з вуст пересічних українців.

Після тривалого періоду безвісності аж у 1742 р. в архівному записі про присягу козаків і духівництва Переяславського полку знову згадуються Згури. [31, арк.]. Чим підтверджується факт функціонування приходської «дячківської» школи при згурівській дерев'яній Преображенській церкві, підпорядкованій Басанській протопопії Переяславсько-Бориспільської єпархії. Тобто в Згурівці на той час вже існувала церква, а значить – це був не хутір, а повноцінне село. Дарма, що рукописної інформації про господарську діяльність у цьому населеному пункті не було. Розуміємо, що за період 1708–1742 рр. поселення поступово розвивалось – люди обробляли землю, збирали врожаї, розводили тварин, ходили в степ на полювання, рибалили, збирали мед тощо.

Були в Козацькій державі також і власницькі помістя подібні до сотень. Насамперед це волості, які належали гетьманам, як-от домінії К.Г. Розумовського у Переяславському полку – Биківська та Бобровицька волості, які охоплювали села однієї сотні з вільним населенням. Наприкінці 50-х рр. XVIII ст. Кирило Розумовський (1728–1803) звернувся до імператриці з проханням надати йому маєтності саме в Малоросії, якими він вже володів, але на правах гетьмана. [21, с. 55–56]. Імператриця Єлизавета I задовольнила прохання К. Розумовського царською грамотою від 17 лютого 1760 р., вочевидь, подарувавши йому Биківську волость, до якої належало село Згурівка. Після ліквідації гетьманства (1764–1765) останній український гетьман перетворився на одного з найбільших землевласників Російської імперії. По смерті він залишив своїм дітям величезні земельні володіння. Село Згурівка у період 1764–1768 рр. мало 207 хат. Із них 11 – належали виборним козакам і 196 – посполитим, власницьким, різночинним і козацьким підсусідкам. В описах Київського намісництва також вказана: 1 – різночинець, 3 – представники духовенства та 1 – церковник. [26, с. 115].

Гетьманське майно розподілили поміж шістьох синів і чотирьох дочок [21, с. 58, 60], зокрема Биківську волость частинами успадкували Петро Кирилович (1751–1823), обер-камергер (верховний кімнатний), і Ганна Кирилівна (1754–1826), фрейліна, заміжня за Василем Семеновичем Васильчиковим (1743–1808), братом фаворита Катерини II. За період володіння Розумовських у Згурівці спорудили нову Преображенську дерев'яну церкву на мурованому фундаменті (1794 р.). Станом на 1799–1801 рр. у селі господарювали 1331 душа чоловічої статі податкового населення. [33, с. 179]. З метою озеленення степової місцевості Згурівки в 70–80 рр. XVIII ст. за наказом гетьмана К.Г. Розумовського посадили дубовий гай («Дубина»), площею близько 9 га. [16, с. 3–5]. Інший простір перебував або під оранкою, або використовувався під пасовища.

Незадовго до смерті бездітний Петро Кирилович заповів частину свого землеволодіння в Биківській волості Софії Миколаївні Вяземській – осиротілій онуці Ганни Кирилівни Розумовської. Водночас Софія по материнській лінії доводилась рідною племінницею Марії Василівні Васильчиковій (дружині канцлера внутрішніх справ Віктора Павловича Кочубея). Відповідно село Згурівка у складі волості стало приданим князівни Софії Вяземської (1798–1834) до шлюбу з Аркадієм Васильовичем Кочубеєм (1790–1878). Вінчалися вони в домовій церкві у с. Диканька 15 вересня 1824 р. – родинному маєтку В.П. Кочубея, дядька Аркадія Кочубея. [19, с. 195–199]. З огляду на політичні преференції на той час статус нащадка козацько-старшинського роду суттєво втратив свою значущість. Зароджувалась імперська чиновницька бюрократія. Тож, залишивши військову службу в драгунському полку в чині полковника, Аркадій перейшов у цивільне відомство – чиновником з особливих доручень до начальника поштового департаменту.

У серпні 1825 р. А.В. Кочубей прийняв жінчин маєток під своє управління. Він з'ясував, що помістя чудове – ґрунт виключно чорноземний, але господарство перебувало у повному безладі. Новий власник почав розбудову центральної садиби у Згурівці. Через рік були споруджені затишний панський будинок, стайні та сараї. [19, с. 212–214]. Відомо, що розведення коней у господарствах Кочубеїв було одним із основних джерел доходів ще з кінця XVII ст. Відтак і Аркадій Васильович надавав велике значення майбутньому конярству, оскільки стайні для утримання тварин збудували передусім.

На початку 1830-х рр. Кочубей доручив садівнику-швейцарцю Гіппу, насадити сад перед будинком, сформувати клумби та газони. Навесні 1838 р., за участі того ж садівника, разом із 13-річним сином Петром, Аркадій Васильович особисто зайнявся посадкою дерев, започаткувавши лісорозведення навколо родинного будинку в Згурівці. [19, с. 294].

Навесні 1850 р. сини Аркадія Кочубея Петро та Василь успадкували Згурівку за ініціативою батька. При цьому вони розділили між собою Згурівську економію (майно матері), а старший Петро отримав довіреність на управління всім маєтком.

Петро Аркадійович Кочубей (1825–1892) одружився 14 січня 1851 р. з графінею Варварою Олександрівною Кушельовою-Безбородко (1829–1894). [19, с. 313–314]. Майновим внеском родини нареченої в нову сім'ю стали земельні володіння в Згурівці та навколо. Маєток «Згурівка» (1/6 частина с. Згурівки з дер. Аркадіївкою) Варвара успадкувала в 1855 р. від батька – графа Олександра Григоровича Кушельова-Безбородька [18, с. 9] – представника старовинного козацького роду з Переяславського полку, онука брата князя Олександра Андрійовича Безбородька (1747–1799), відомого державного діяча, дипломата і канцлера Росії, одного з засновників Ніжинської гімназії вищих наук.

Услід за цим П. А. Кочубей розпочав реконструкцію місцевого степового рельєфу з одночасним лісорозведенням на основі ландшафтного планування та формування меліоративних систем на території збільшеного помістя. Завершивши в 1857 р. службову кар'єру військового офіцера, Петро Кочубей повернувся до Полтавської губернії, щоб у родинному маєтку «Згурівка» зайнятися улюбленою справою: сільським господарством, садівництвом та посадкою лісу, назавжди відмовившись від державної служби і присвятивши своє служіння громадським інтересам. У 1860 р. Варвара Кушельова-Безбородько нотаріально подарувала село Згурівку своєму чоловікові з метою впровадження законодавчих актів державної земельної реформи 1861 р. у складі Полтавського губернського комітету звільнення селян. Напередодні реформи Згурівка мала 525 дворів, в яких проживали 1 517 осіб чоловічої статі і 1 713 осіб жіночої статі, функціонували 1 православна церква та 4 заводи. [30, с. 185]

Починаючи з кінця 1850-х рр. у Згурівському помісті висаджують деревну рослинність (Старий парк), яка до 1892 р. збільшилась до 257 га. На території Старого парку зростало 322 листяних і 59 хвойних видів дерев і кущів. На початку 1880-х рр. власник садиби приступив до насадження Нового парку, під який відведено 106,9 га землі вздовж заплавлених берегів р. Супою. Загалом, Згурівський парк Петра Кочубея зайняв площу 363,9 га (1892). Цей величезний зелений масив, спланований впевненою думкою вченого, створений наполегливою працею та людськими руками, вражав своєю грандіозністю і вивів лісорозведення П.А. Кочубея на одне з перших місць серед когорти тодішніх знатних власників лісових насаджень. [12].

У 1872 р. за власною ініціативою та своїм коштом Петро Аркадійович створив в Згурівці навчально-дослідну ферму «з метою мати з місцевих жителів молодих людей, які б могли усвідомлено ставитися до землеробства, ознайомих з раціональною культурою сільськогосподарських і промислових рослин, і з використанням удосконалених землеробських знарядь». [11, С. 98–205]. На території ферми з 1880 р. для поліпшення і розширення посадок на дослідних полях, а також забезпечення інших господарств садивним матеріалом Кочубей створив 3 розплідники рослин: хвойних і листяних видів та кущів, а до 1890 р. при Згурівській фермі вже функціонувала власна метеостанція. Також наприкінці 1880-х рр. посильну допомогу мешканцям Згурівки надавав медперсонал при центральній садибі П.А. Кочубея, де розміщався фельдшерський пункт з аптекою.

Станом на 1885 р. Згурівка стала волосним центром. В селі зареєстровано 666 дворів, заселених 3 421 жителем, функціонували: 1 православна церква, каплиця, школа, 2 приїжджі будинки, 7 крамниць, базар щочетверга, 3 ярмарки, 2 кузні, 82 вітряних млини, 9 олійних і 1 винокурний заводи. Майже все доросле населення було задіяне в експериментальному

землеробстві. Особливу увагу в господарстві приділяли правильному лісорозведенню. [1, с. 82]. Найпершим лікувальним закладом Згурівки була амбулаторія, облаштована у цегляному домі для приїжджих за ініціативою П.А. Кочубея. Орієнтовно впродовж 1892–1912 рр. тут надавали первинну медичну допомогу місцевим жителям. [9, С. 4].

Наприкінці 1892 р. помер український дворянин і аграрій-ентузіаст Петро Аркадійович Кочубей, а через 2 роки – його дружина. Після їх смерті спадкоємцем усього батьківського майна та нерухомості у Згурівці став син Василь Петрович Кочубей (1868–1940), який був єдиним нащадком подружжя. Закінчивши правничий факультет Петербурзького історико-філологічного інституту в 1890 р. він одружився з троюрідною сестрою Варварою Василівною Кочубей (1869–1948). Успадковані володіння родини відповідно збільшились, а з ними зросли обсяги організації господарської діяльності та потреба здобуття освіти місцевим населенням. Станом на 1902 р. у Згурівці функціонували кілька навчальних закладів: земське початкове народне училище, 2-класна церковнопарафіальна «Варваринська» школа (збудована на кошти В.П. Кочубея 1896 р. і названа на честь дружини), жіноча школа грамоти і «недільні класи» для жінок [17, с. 547]. Крім того зберігали свою ефективність батьківські напруження: польове господарство з трипільною та багатопільною сівозміною, насіннєве господарство, скотарство (3 кінні заводи, завод великої рогатої худоби, 3 заводи племінних свиней і стадо овець-мериносів). Впродовж 1896–1905 рр. Василь Кочубей перебував на посаді Глухівського повітового провідника дворянства, а з 1913 р. – почесним опікуном Глухівського учительського інституту.

Зважаючи на перспективи розвитку промисловості молодий господар перепрофілював помісне господарство на цукровиробництво. Перше рішення про будівництво цукроварні було прийнято у 1910 р., а вже в 1913 р. завод випустив першу продукцію. У 1913–1914 рр. на території згурівського цукрозаводу для лікування працівників власник побудував амбулаторію з 2 палатами по 10 ліжок, а також пункт швидкої допомоги на 5 ліжок. [10, С. 4].

Молода об'єднана родина Варвари Василівни та Василя Петровича Кочубеїв продовжувала справу предків з притаманним прагматизмом і дбайливістю у господарюванні. Але у всі часи Кочубеї відчували нагальні потреби суспільства та намагалися йти в авангарді його розвитку.

Село Дубовичі Кролевецької міської громади Конотопського району Сумської області (у XVIII–XX ст. – Глухівського повіту Чернігівської губернії) розташоване на просторах древньої Сіверщини в лісовому масиві. Походження назви має природно-географічне підґрунтя – відображає особливості місцевого ландшафту.

Здавна це – прикордоння, що межувало з територією Московського князівства. Тут була фортеця для охорони рубежів Руської землі. У часи Речі Посполитої край входив до Кологороднього стану [20, С. 305]. Послідовне відображення історії становлення та розвитку села простежується за історичними джерелами, починаючи з XVI ст. [14, С. 305]. Знанням села стає завдяки повідомленню про ікону Дубовицької Богородиці. Образ подібний до Ченстоховської ікони (*одна з найвідоміших і найшанованіших святинь Польщі і Центральної Європи; Ченстохова – місто в південній частині Польщі*). В описі про ікону Дубовицької Божої Матері сказано: «знайдена на березі річки Ретик». Можливо ікону загубили козаки з військового обозу, який ішов після облоги Глухова 1664 р. [8, С. 342].

У період Гетьманщини Дубовичі були вільним поселенням і входили то до Глухівської, то до Кролевецької сотень. В селі мешкала значна кількість представників військових чинів козацької старшини, як от Дівовичі, Уманці, Філоновичі, Карпеки, налічувалось 258 дворів [25, С. 363], що зумовлювало формування самобутнього устрою та культурних традицій. Жителі переважно займались землеробством, лісовим і рибним промислом. Вздовж річки стояли млини, які мали важливе значення в господарському житті – забезпечували переробку зерна.

У кінці 1689 р. в Дубовичах «на річці Ретик у старинного жителя Федора Мельника» купив землі суддя і писар Війська Запорізького Василь Леонтійович Кочубей (1669–1708). [22, С. 525] В Універсалі на володіння селами Дубовичі, Ярославець і хутором Ретик, виданому гетьманом І. Мазепою, Кочубей зазначав: «обіцяю доглядати свої землі і не шкодити людським» [22, С. 526]. З того часу і до карколомних подій початку XX ст. соціально-економічний та культурний розвиток Дубович був тісно пов'язаний із діяльністю представників цього роду. Саме Кочубеї відігравали провідну роль у формуванні місцевих адміністративних структур, господарського життя, освітньо-культурних ініціатив, впливали на розвиток села.

У 1777 р. за підтримки секунд-майора (у відставці) та ад'ютанта графа П.О. Рум'янцева-Задунайського Василя Васильовича Кочубея (1750–1800) на місці старої дерев'яної церкви в селі зведено нову кам'яну, що мала вигляд фортеці [2, С. 199–201]. Навколо маєтку було закладено парк, який сьогодні має статус парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення, площею 22 га, де налічується понад 30 видів дерев та кущів, серед іншого – 200-річні модрина [3, С. 52]. Неподалік села на хуторі Ретик функціонувала паперова фабрика уже згаданого Аркадія Кочубея, навколо було зведено робоче містечко з усіма соціальними службами [29, С. 90–102].

У 1853 р. сприяннями почесного мирового судді Глухівського повіту Василя Васильовича Кочубея (1829–1878) Дубовичам було надано статус містечка [4]. Його ж

клопотаннями того року відкрито народне училище для надання освіти дітям селян [32, арк. 1–22], організовано 2 ярмарки [5]. На цукровому заводі Кочубея у Дубовичах проводили експериментальні дослідження [6, С. 193–212].

Його донька – Варвара Василівна Кочубей (1869–1948) у 1890 р. вийшла заміж за троюрідного брата – Василя Петровича Кочубея (1868–1940) і продовжила справу батька. Спочатку після смерті батька у 1878 р. маєтностями розпоряджались опікуни. Коли молодші брати – Леонтій та Михайло, досягли повноліття – у 1896 р., за роздільними документами Варвара Василівна стала повноправною володаркою земель у Дубовичах. Розпочався новий етап господарювання. Було проведено таксацію лісів, пожвавилась господарська діяльність, відбулось удосконалення системи землекористування. Закладено новий фруктовий сад, оранжереї, теплиці. [28, С. 13–16). Водночас розширились соціально-економічні можливості громади, спрямовані на підвищення рівня громадського добробуту й культурного розвитку: засновано пожежну частину, відкрито хату-читальню, збільшено та оновлено приміщення школи тощо [7]. У 1898 р. подружжя Кочубеїв у Дубовичах відкрили медичну амбулаторію [15, С. 336]. Чимало заснованих в той період інституцій та ініціатив зберегли своє значення й продовжують функціонувати до сьогодні.

У 1912 р. Василя Петровича Кочубея призначено церемонімейстром царського двору. Сім'я переїхала до Петербургу, оселилась в Царському селі. Після жовтневого перевороту 1917 р. Василь Петрович, залишивши посаду і майно в Петрограді, переїхав з родиною до Києва, де також мали власність, зокрема – на вулиці Інститутській. У період проголошення Української Народної Республіки він, його сини та брати Варвари – Леонтій (1871–1938) і Михайло (1875–1950) активно підтримували політику гетьмана Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.), обіймали урядові посади. Проте тривалі протистояння, що закінчились остаточним встановленням радянського режиму, новий курс соціально-економічного розвитку, який насаджував продовольчу диктатуру, змусили родину Кочубеїв восени 1919 р. емігрувати [13, С. 140–150].

Наразі можемо констатувати, що для різних поколінь родини Кочубеїв, традиції доброчинності були повсякденною нормою життя – розвиток господарської інфраструктури спадкових помістей, фінансування будівництва та реконструкції храмів, як осередків культурно-освітнього становлення сільських громад, інвестиції у зміцнення матеріальної бази новостворених навчальних закладів, зокрема формували локальний простір їх ідентичності.

Джерела

1. Волості та найважливіші поселення Європейської Росії. За даними обстеження, зробленого статистичними установами Міністерства внутрішніх справ, за дорученням

- Статистичної ради / Скл. ст. ред. В.В. Зверинський. СПб: Вид. Центр. стат. комітету, 1885. Вип. III. Губернії Малоросійські та Південно-Західні: Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Волинська, Подільська, 349 с.
2. Географічний словник Королівства Польського та інших слов'янських країн. Т. 2: [Деренек–Гжаць] / Ред.: Хлєбовський Б. та ін. Варшава, 1881. 943 с.
 3. Гурба В. Дубовичі: історико-краєзнавчий нарис. К.: Бізнесполіграф, 2012. 279 с.
 4. Державний архів Чернігівської області. Ф. 679, оп. 3, спр. 388, арк. 53–53 зв.
 5. Державний архів Чернігівської області. Ф. 679, оп. 3, спр. 388, арк. 54–54 зв.
 6. Журнал Сільське господарство. М. : університетська друкарня. 1856. № 3. 254 с.
 7. Журнали Глухівського повітового земського зібрання 1897–1915 рр.
 8. Земне життя Пресвятої Богородиці і опис святих чудотворих її ікон. Репринтне видання 1898 р. Ярославль, 1999. 544 с.
 9. Зіборова І. Огляд історії медицини Згурівщини // Панорама. 2024. 2 серпня [№ 31 (6648)]. С. 4.
 10. Зіборова І. Огляд історії медицини Згурівщини // Панорама. 2024. 2 серпня [№ 31 (6648)]. С. 4.
 11. Зіборова І. В. П. А. Кочубей і Згурівська навчально-дослідна ферма Прилуцького повіту Полтавської губернії // Вісник аграрної історії: зб. наук. праць. К., 2016. № 15. – С. 98–205.
 12. Зіборова І.В. Дослідне лісорозведення дворянина-аграрія П.А. Кочубея в садібі села Згурівки Прилуцького повіту Полтавської губернії // Virtus: scientific journal Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University. Rubizhne, 2016. February, issue 05. Р. 214–220.
 13. Іванченко Л., Проценко Л. Сторінки історії села Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії: XVIII– початок XX ст. (за матеріалами парафіяльних та інших джерел. Вип. 1. К.: НУБІП, 2021. 368 с.
 14. Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії, кн. 7. Чернігів, 1873. 439 с.
 15. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область / АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 696 с.
 16. К – н (NN). Нарис діяльності П.А. Кочубея з лісорозведення в Полтавській губернії. К.: Друк. С. В. Кульженко, 1892. 30 с., 3 л. іл. 26.
 17. Клірова книга по Полтавській єпархії на 1902 рік. Полтава: Полтавська духовна консисторія, 1902. 655 с.
 18. Короткий опис маєтків церемоніймейстера Високого Двору дійсного статського радника Василя Петровича Кочубея, розташованих у Полтавській, Чернігівській,

- Київській та Петроградській губерніях / склав Ф.І. Сухов. К: Друк. Г.Т. Корчак-Новицького, 1914. 168 с.
19. Кочубей А. В. Сімейна хроніка: Записки Аркадія Васильовича Кочубея. 1790–1873. СПб, 1890. 314 с.
20. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Національний університет «Острозька академія». К.: Темпора, 2006. 496 с.
21. Лизогубова слобода – в дзеркалі української історії: історично-краєзнавче видання / Зіборова І., Кошіль М. К: ФОП Буря О.Д., 2020, 576 с.
22. Модзалевський В. Малоросійський родословник. Т. 2. Е–К. К.: 1910. IV, 720, 20.
23. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 1: А–Д. К.: 1908. 519 с., [6] арк. портр.
24. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 2-е вид., доп. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто: [б. и.], 2001. 464 с.
25. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Всеукраїнська Академія наук (Київ), Археографічна комісія. К.: ВУАН, 1931. 594 с.
26. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела ІАН УРСР. Археогр. комісія [та ін.] / Упоряд. Г. В. Болотова [та ін.]. К.: Наукова думка, 1989. 392 с.
27. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 602 с.
28. Павлович П. А. Дубовичі. Маєтності Варвари Василівни Кочубей, Глухівського повіту, Чернігівської губернії. К.: тип. Кульженко, 1903. 145 с.
29. Пам'ятна книжка Чернігівської губернії. Видання Чернігівського губернського статистичного комітету. Чернігів, 1862. 563 с.
30. Полтавська губернія. Список населених місць за відомостями 1859 року / Обробл. М. Штігліцем. СПб, друк. К. Вульфа, 1862. Вип. XXXIII, 263 с.: 1 арк. карт.
31. Центральний державний історичний архів України. Ф. 51 оп. 3, спр. 8236, арк. 26.
32. Центральний державний історичний архів України. Ф. 707, оп. 1009, спр. 4, арк. 1–22.
33. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф. Гайдая. Ніжин. Аспект-Поліграф. 2007. 560 с.